

Igor Žunkovič

Filozofska fakulteta, Ljubljana

DOI: 10.4312/SSJLK.58.46-52

Branje literarne fikcije

Kognitivna literarna veda druge generacije nam ponuja teoretična orodja, s katerimi lahko v ospredje razmišljanja o branju literarne fikcije postavimo branje samo. Branja namreč ne pojmujeemo več kot prevajanje pisnih znakov v abstraktne pomene, ampak kot tehnologijo, ki a) se je moramo ljudje naučiti skozi sistematično urejen učni proces in b) jo tvori množica med seboj prepletenih miselnih, čustvenih, motoričnih in drugih kognitivnih procesov, umeščenih v konkretno bralno situacijo. Številčnost, raznolikost in nesinhronost telesnih, miselnih, čustvenih, spominskih, motoričnih in drugih procesov, vključenih v branje, pomeni posebno odprtost branja. Slednja se izkaže predvsem v literarnem branju, osvobojenem spon vsakdanje stvarnosti in avtobiografskega spomina. Izkaže se, da je mogoče izpisati nekaj temeljnih spoznanj o naravi literarnega branja in njenem družbenem pomenu.

literarno branje, kognitivna literarna veda, fikcija, literarnost, pripovednost

Second-generation cognitive literary studies provides theoretical tools through which reading itself can be placed at the forefront of reflections on reading literary fiction. Namely, reading is no longer conceived as a translation of written symbols into abstract meanings, but as a technology that a) people must learn through a systematic learning process, and b) is comprised of a multitude of interconnected thought, emotional, motor, and other cognitive processes placed in a concrete reading situation. The large number, diversity, and non-synchronicity of physical, thought, emotional, memory, motor, and other processes included in reading imply a special openness of reading, which primarily comes to the fore in literary reading freed from the shackles of everyday reality and autobiographic memory. It turns out that several core findings can be established about the nature of literary reading and its social significance.

literary reading, cognitive literary studies, fiction, literariness, narrativity

Tehnologija branja

Ko se sprašujemo, kaj je na branju literarne fikcije posebnega, v ospredje običajno postavljamo literarno fikcijo kot besedilo ali pa kot diskurz. A kognitivna literarna veda druge generacije nam daje teoretična orodja, s katerimi lahko v ospredje razmišljanja o branju literarne fikcije postavimo prav branje samo. Branja namreč ne pojmujeemo več kot prevajanje pisnih znakov v abstraktne pomene, ampak kot tehnologijo, ki a) se je moramo ljudje naučiti skozi sistematično urejen učni proces in b) jo tvori množica med seboj prepletenih miselnih, čustvenih, motoričnih in drugih kognitivnih procesov.

Menim, da imamo šele na podlagi predpostavke o branju kot tehnologiji možnost analize tistih pogojev, ki omogočajo in ustvarjajo raznolikost branja v družbenem, zgodovinskem in osebnem smislu. Vseskozi zgodovino literarne vede vemo, da literarno branje vpliva na bralce, a ne na vse enako. Ko je Platon razmišljal o morebitnem kvarnem vplivu pesnikov na občinstvo, je sebe najbrž izvzel iz te enačbe. In bralci literarnih besedil, kakršni sta romana o Don Kihotu in o Emi Bovary, si domišljamo, da na nas branje ne vpliva prav tako dramatično kakor nanju. Po drugi strani so sociološki pristopi k literarni zgodovini ustrezno opozorili na dejstvo, da branje, kakor ga poznamo, z zgodovinskega vidika ni običajni način branja in da je tiho, zasebno branje posameznika druž-

beni praksa, ki se razvije pravzaprav šele v osemnajstem stoletju (prim. Schmid 1989). In ne nazadnje, vsakdo, ki je kdaj razpravjal o kakšni pesmi, zgodbi ali romanu, ve, da se je o literarnih besedilih skoraj nemogoče poenotiti.

Vse naštetu kaže, kako raznoliko je branje. A kako je to mogoče, kako lahko razumemo branje na način, da omogoča takšno raznolikost ne le branj istega besedila, ampak samega obstoja branja kot individualne, družbene in zgodovinske sposobnosti ali tehnologije?

Kognitivni vidiki branja

Branje ni prirojena človeška sposobnost. To ne pomeni le, da se ga moramo naučiti in da je za množično branje potreben urejen šolski sistem, temveč tudi, da človeški možgani niso po naravi pripravljene na branje. Brati se ne naučimo samodejno, kakor se naučimo govoriti, četudi nas ne bi nihče posebej učil, kako se izgovarja besede, tvori za to potrebne glasove ali kako se povezuje fonetično izgovarjavo s pripadajočim konceptom. Brati se lahko naučimo vse življenje, medtem ko je pridobivanje jezikovne kompetence v maternem jeziku nekaj, kar opravimo v zgodnjem otroštvu, če pa je to obdobje zamujeno, je docela nikdar več ne moremo nadoknadi.

Če upoštevamo raziskave, ki ugotavljajo, kako zelo pomembno je branje in še posebej branje otrok v prostem času za njihov učni uspeh, pa se je nazadnje treba vprašati, zakaj je usvajanje interpretativne zmožnosti, kritičnega mišljenja, vrednotenja, analize besedila in drugih procesov, povezanih z branjem, težavno? Na obe vprašanji je mogoče odgovoriti skozi opis tega, kako deluje naše doživljanje med branjem: kateri kognitivni procesi so vanj vključeni, v katerih možganskih predelih se dogajajo in v kakšnem zaporedju oz. časovnem razmerju.¹

Najprej, časovni in prostorski okvir branja natančno določa delovanje človeškega okulomotoričnega sistema – to je naših oči in z njimi povezane vidne zaznave. Ljudje, ki obvladamo branje, ne beremo tako, da seštevamo pisne znake oz. črke in iz njih tako tvorimo besede in pomena, saj branje poteka prek serije napredovanj in fiksacij ali osredotočanj, med obema pa posredujeta obdobji potlačitve in priprave na napredovanje. Osredotočenosti običajno trajajo med 200 in 250 ms. Čas, ki ga oko potrebuje, da najde primerno točko fiksacije (*saccade latency*) in pripravi premik oz. napredovanje nanjo, obsega med 175 in 200 ms. Napredovanja trajajo od 30 do 50 ms, med njimi pa je vidna zaznava začasno potlačena (*saccadic suppression* – 25 ms pred premikom do 50 ms po premiku) (Wendel, Lee 2017: 299; Friederici 2012: 262–264).

To je časovni okvir branja, ki na več ravneh določa, kako branje poteka in kako ga doživljamo. Prva raven, ki jo navedena časovna razsežnost opredeljuje, je zavest o prebranem. Zavest namreč nastopi šele pol sekunde po tem, ko je svetloba padla na mrežnico, kar pojmuje kot začetek branja. Če seštejemo trajanja navedenih okulomotoričnih procesov, ugotovimo, da trajajo okrog pol sekunde, to je ravno toliko, kolikor potrebujemo, da se zavemo pomena prebranega. Druga raven, na kateri opisana časovnost opredeljuje branje, je obseg prebranega. To sodoloča seveda tudi obseg podatkov, ki smo jih v fazi osredotočenosti sposobni videti. Naša rumena pega ali fovea nam omogoča, da natančno vidimo le okoli 4 črke, obrobje fovee pa se imenuje fovealno področje in informacije, ki padejo tja, vidimo z enakomerno pojemajočo ločljivostjo v vseh smereh. A to velja

¹ Za natančnejši pregled časovne dimenzije branja Simola 2011.

le za osredotočeno gledanje, med branjem pa vidimo do 14 parafovealnih znakov v smeri branja in le 3–5 parafovealnih znakov v obratni smeri. Zato sta dve sosednji točki fiksacije med branjem bralca, ki bere tekoče, oddaljeni približno 10 znakov, kar se lahko relativno spreminja glede na značilnosti posameznih jezikov. Hitrost branja in obseg prebranega skupaj določata tretjo raven, na katero vpliva časovnost delovanja vida med branjem, to je obseg prebranih podatkov. Zanje je posebej pomembno to, da smo jih sposobni predelati v zelo kratkem času, ki ga določa časovnost nevrobiologije branja, ki jo opisujem v nadaljevanju. Čeprav bi manjša količina podatkov pomenila počasnejše branje, bi mnogo večje težave povzročila prevelika količina podatkov, ki jih ne bi zmogli smotno obdelati v omejenem časovnem obdobju pol sekunde. To je vidno tudi v primerih tistih vrst disleksije,² ki jih povzroča neobičajno delovanje vidne zaznave, in sicer v smeri natančne zaznave mnogo višjega števila pisnih znakov, kot jih zmorejo jasno videti običajni bralci (4 fovealne in do 14 parafovealnih znakov v smeri branja). To dislektikom onemogoča vidno prepoznavo besed, kar podaljša čas procesiranja vseh naslednjih faz delovanja kognicije med branjem in onemogoča tekoče branje.

Čeprav časovni okvir branja opredeljujejo nevrobiološke značilnosti vidne zaznave – preprosto povedano tega, kako delujejo in kar nam omogočajo oči –, je za razumevanje različnih vrst branja bolj pomembna nesinhronost miselnih, čustvenih, motoričnih in drugih procesov, ki tvorijo branje. Ta nesinhronost je posledica dejstva, da so lahko v branje vključena številna možganska področja, a ne zmeraj vsa in ne zmeraj vsa na enak način, v enakem zaporedju in enaki intenzivnosti. Šele nesinhronost, lahko bi rekli celo raznolikost miselnih, čustvenih in drugih telesnih procesov, lahko tvori možno podlago za razumevanje posebnih učinkov branja literature in posebej pripovedne literarne fikcije.

Nevrobiologija branja

Poglejmo torej, kako poteka naše branje na ravni aktivacij v možganih, to je na nevrofiziološki ravni.³ Branje se začne v očesu, to je s trenutkom, ko svetloba pade na mrežnico oz. natančneje na rumeno pego, potem pa približno 100 ms potuje po vidnih živcih do zatilnega ali okcipitalnega režnja, specifično do področja V1, ki deluje kot nekakšen transformator, sprejemajoč vidne signale in potem posredujoč jih naprej v druga področja vidnega korteksa – to je predela nove možganske skorje, v katerem se procesirajo vidni signali (Wandell, Le 2017: 299). Mimogrede, vid je naš dominantni čut in vidni korteks je izjemno segmentiran, celo do ravni posameznih celic. Med drugim imamo prirojena predela za prepoznavo obrazov in prepoznavo objektov ter zlahka si predstavljamo, da je eno in drugo izjemno pomembno za preživetje socialnih bitij, kakršna smo ljudje. In prav na stiku teh področij imajo pismeni ljudje področje vidne prepoznave besed, ki se aktivira le, ko oseba prebere polnopomensko besedo. Aktivira se 150 ms po dražljaju.

Delovanje tega področja, ki se razvije bodisi prek procesa, imenovanega nevronska recikliranje, bodisi prek procesa, imenovanega nevronska ponovna uporaba, je za branje ključno. Zdi se, da je njegova funkcija usmerjanje nadaljnega procesiranja v specifični smeri procesiranja jezika/

2 Sodobni pogled na disleksijo D'Mello, Gabrieli 2018.

3 Natančnejši pregled nevrobiologije branja Chesnokova idr. 2017, Sweet, Snow 2003, Landi idr. 2013.

branja. Signal nato potuje po senčnem polu do jezikovnega in avditivnega sistema, torej tudi do Brocovega in Wernickovega področja. Vse to se dogodi do 300 ms po tem, ko je bil dražljaj zaznan na mrežnici. K tem področjem je treba dodati vsa tista, ki niso neposredno povezana z branjem, temveč z obdelavo prebranih podatkov na ravni spomina, čustev, na motorični in na senzorični ravni. Aktivacije v teh področjih so lahko odvisne od načina branja in vrste prebranega gradiva, saj lahko omogočajo več ali manj empatičnega doživljanja, več ali manj vživljanja, refleksije itn. Vse to se izvrši do pol sekunde ali največ do tri sekunde po dražljaju. To pomeni, da imajo procesi zrcaljenja, čustvovanja in spominjanja približno 200 ms, v katerih se morajo izvršiti (prim. Pulvermüller idr. 2009: 87), da še sooblikujejo doživljaj prebranega, ki se ga bralec zave.

To je najsplošnejši anatomske zemljevid možganskih področij, vključenih v branje, vendar s pridržkom, da vsa ta področja ne delujejo hkrati in na enak način v vseh bralnih okoliščinah, pri vseh bralcih vseh starosti – zato vsebuje tudi najosnovnejše temporalne podatke. Branje se ne začne šele v možganih, ampak že v očesu, to je na retini, in se konča z zavestjo bralca o prebranem, ki se dogodi najhitreje 0,5 s po tem, ko je svetlobni signal zadel retino ali mrežnico. Fenomenološko gledano je to horizont branja, ki pa se lahko skorajda poljubno razširi, in sicer zaradi možnosti spreminjanja pomenov prebranega glede na informacije, ki sledijo. Fenomenolog Paul Buck Armstrong (2015, 2019) zato izpostavlja pomen povratnih zvez med področji, vpletenimi v branje. Ne gre le za načelno možnost zavestnega revidiranja pomenov prebranega glede na nove informacije, temveč za nezavedno spreminjanje dojemanja poljubnega vsebinskega vidika besedila glede na spreminjajoče se informacije o njem.

Raznolikost branja

Raznolikost branja kot večšine je torej povezana s tem, da so vanjo vključeni kognitivni, čustveni, spominski in motorični procesi, ki so med seboj sicer povezani, niso pa nek procesni monolit. Časovna nesinhronost teh procesov je lastnost branja, ki omogoča ne-le plejado možnih povezav med njimi, temveč predvsem njihove povratne zveze. Najskrajnejši primer tega je preskakovanje določenih delov besedila, ki bi bralcu vzbudili spomin na travmo: povsem mogoče je namreč, da med branjem spominski in čustveni procesi, povezani z doživljanjem travme, vzbudijo obrambni mehanizem, ki beročemu iz zavestnega doživetja prebranega izloči tisto, kar bi lahko ogrozilo njegovo psihofizično ravnovesje.

Ta skrajna možnost je le vrh ledene gore načinov, na katere lahko osebne lastnosti bralca, in sicer od njegovega trenutnega počutja do splošnih osebnostnih značilnosti, vplivajo na branje. Žal je to slabo raziskano področje literarne vede, saj je raziskovanje vseh teh drobnih, a pomembnih vidikov branja težavno. Nedvomno pa nevrokognitivna literarna veda kaže, da imajo študije v tej smeri velik potencial.

Druga skupina elementov branja, ki poleg osebnostnih lastnosti branja vplivajo na to, kako bremo, je kontekst. S tem ne mislim konkretnih okoliščin branja in počutja bralca, temveč zgodovinski kontekst branja. Čeprav se vsako branje udejanja skozi posameznega bralca in v njem, je vendarle smiselno razlikovati tiste vidike konteksta, ki so plod njegovih osebnostnih značilnosti, in tiste, ki so vidik družbeno ustvarjene realnosti branja. Če rečemo, da gre za duha časa, to je za predstave o svetu, ki so skupne ljudem nekega časa, nismo povedali dovolj, saj ne gre le za koncepte in

predstave, ki si jih ljudje med seboj delimo, temveč predvsem za predstave in koncepte, ki jih družba v vsakem posameznem zgodovinskem obdobju performativno tvori. Odličen primer je družbena konstrukcija spola po Judith Butler (1990: 16–25): to, kako družbeni rituali in obrasci ustvarjajo spolno identiteto posameznika v nekem obdobju, ni le nekaj, kar bi bilo značilno za posameznikovo osebnost oz. kar bi izhajalo iz nje, temveč njegova osebnost kot taka (performativnost). Zato gre pri raziskovanju tega, kako osebnostne značilnosti posameznika in družbeno konstruirana resničnost vplivajo na branje literature, pogosto za raziskovanje istih predmetov, toda s popolnoma različnih vidikov.

Tretja skupina elementov, ki vplivajo na branje, so seveda elementi samega literarnega besedila, in sicer od tem in motivov do strukturnih vidikov pripovedi, pripovedovalcev, gledišč in vsega drugega, kar tvori pripovedi. A tudi ta sklop ni homogen, saj obstaja kopica besedilnih elementov, ki lahko delujejo v najrazličnejših medsebojnih zvezah in nimajo preprostih enoznačnih učinkov. Predvidevamo, da nekatera fonetična sredstva in paralelizmi pripomorejo k zapomnljivosti literarnih besedil, a najbrž ne vsa enako in obenem ne v vseh primerih in v vseh besedilih (prim. Perenič idr. 2017). Rime in paralelizmi v krajših lirskih besedilih – v nasprotju s starodavnimi epi – najbrž nimajo tovrstnega učinka. Kljub temu je mogoče razlikovati vsaj različne ravni, v katere je mogoče umestiti posamezne strukturne elemente literarnih besedil: raven literarizacije (slogovni in jezikovni postopki/elementi), raven fikcijskosti in raven pripovednosti (časovna strukturiranost besedil, obstoj dogodkov, vzročno posledične zveze med dogodki, razlikovanje med fabulo in sižejem ipd.). Gre za v literarni vedi na različne načine opredeljene pojme, pri čemer vse definicije v takšnem kontekstu njihove rabe niso koristne.

Druga težava pri raziskovanju učinkovanja besedilnih elementov med branjem literarnih besedil je njihovo součinkovanje, zaradi česar jih je izredno težko izolirati iz celote besedila in ugotoviti, kateri element deluje na kak način. Besedila namreč zmeraj delujejo kot celota, zato so tudi vse raziskave, ki manipulirajo z elementi besedil, da bi raziskale njihove posebne učinke na branje in bralce, veljavne le z določenim pridržkom.

Nazadnje pa delujejo še vse tri ravni hkrati, kar pomeni, da na primer določen besedilni element (npr. rima) v določenem zgodovinskem ali jezikovnem kontekstu deluje na eden, v drugem pa lahko na povsem drugačen način – dober primer so zaporedne rime v francoskem in slovenskem jeziku (Novak 2010: 36). Enako velja za razmerje med besedilnimi elementi in osebnimi značilnostmi bralcev, razmerje med družbenim in osebnim kontekstom ter sočasna razmerja vseh treh vidikov.

Ko se sprašujemo, kako beremo literarno fikcijo, se torej ne sprašujemo le po posameznih kognitivnih procesih ali celo enem samem procesu, tj. dešifriranju pisnih znakov v pomene. Nesinhronost in široka porazdeljenost različnih kognitivnih procesov (miselnih, čustvenih, motoričnih, senzoričnih, spominskih) sta pogoja možnosti delovanja različnih načinov literarizacije besedil, delovanja fikcije v primerjavi s faktičnimi besedili, ter pripovedi, ki jih beremo drugače od nepripovednih besedil. Umberto Eco (1999) posebnost branja literarne fikcije označi na semiotičen način s pojmom fikcijska pogodba, katere vsebina je preprosta: beremo tako, kot da je vse, kar literarna fikcija pove, resnično, čeprav vemo, da je izmišljeno. Nevrokognitivne študije kažejo (prim. Koopman 2016; Altman idr. 2014), da je morda prav ta pogodba ključ, ki odklepa vrata mnogoterih poti delovanja literarnega branja.

Značilnosti besedil

Literarna besedila se med seboj lahko zelo razlikujejo, obenem pa so lahko bodisi fikcijska bodisi faktična, na primer zgodovinski romani, biografije in avtobiografije, pri čemer ločnice med enimi in drugimi ni mogoče zmeraj jasno začrtati – na primer v zgodovinskih romanih so lahko številna dejstva faktična, zgodba pa še zmeraj fikcijska. Čeprav obstajajo številne definicije fikcije, je za branje sledeč Ecovi fikcijski pogodbi ključno morda prav prepričanje bralca, da bere izmišljeno besedilo. Bralec lahko informacije o tem, ali je besedilo fikcijsko ali faktično, dobi na podlagi paratekstualnih znakov, iz samih bralnih okoliščin ali pa iz besedila samega. Običajno so vpete v druge povezane informacije, na primer o pripadnosti žanru, ki sočasno oblikujejo bralčeva pričakovanja. Slednja niso sestavljena le iz bralčevih izkustev in vednosti, ampak tudi iz specifičnega načina, na katerega pristopi k branju posameznega besedila. Ta način na nevrokognitivni ravni pomeni specifičen vzorec aktivacij, značilen za na primer fikcijsko branje ali pa branje časopisnih člankov. Ne gre torej le zato, da mi na podlagi že prebranega pričakujemo določeno vsebino, potek zgodbe in tudi način pisanja, temveč da smo nezavedno pozorni na določene reči, da napredujemo z višjo ali nižjo hitrostjo in da zato delujejo določena možganska področja bolj od drugih. Obstajajo raziskave, ki se s tem podrobneje ukvarjajo (npr. Altman idr. 2014: 22; Oatley, Olson 2010: 56; Hartung, Willems 2020: 50). Ugotavljajo, da je za branje fikcijskih besedil bolj značilen počasnejši tempo, manj osredotočenosti na podatke, slabše pomnjenje podatkov, a zato osredotočenost na notranje življenje oseb, njihove motive, želje in prepričanja. Obratno je za branje faktičnih besedil pomembnejši spomin, potem pa seveda preverjanje resničnosti in pomembnosti prebranih informacij.

Toda še pomembnejše od teh splošnih ugotovitev o razlikah med fikcijskim in faktičnim načinom branja se mi zdi sklep, ki sledi iz teoretičnega modela nizozemskih literarnih teoretikov Franka Hakemulderja in Emy Koopman (2015), da je fikcijskost – včasih v angleški literaturi poimenovana tudi kar literarnost – katalizator delovanja drugih besedilnih vidikov, pesniških sredstev, metaforičnosti, vidikov pripovednosti itn. (Koopman, Hakemulder 2015). Branje literature, in sicer bodisi fikcijske bodisi nefikcijske, je s tega vidika dejavnost, kot ugotavlja že Suzanne Keen (2006), ki omogoča bralcu sproščenost doživljanja besedil, svobodno refleksijo, sanjarjenje in z vsebino nepovezane misli na eni ter vživljanje, empatičnost in identifikacijo na drugi strani.

Sklep

Učinkovanje branja literature v vseh teh smereh še ni zadostno raziskano, čeprav se je v zadnjem desetletju in pol število nevrokognitivnih in psihonaratoloških raziskav branja izjemno pomnožilo. A kljub temu je mogoče povleči nekaj pomembnih zaključkov:

- Branje literature je odvisno od značilnosti bralca, besedila in situacije.
- Branje kot tehnologijo tvorijo telesni in kognitivni mehanizmi, ki so kontekstualno občutljivi.
- Telesni in kognitivni mehanizmi, ki tvorijo branje, niso v vsakem branju enaki in ne potekajo zmeraj in pri vsakem posamezniku na enak način.
- Nesinhronost kognitivnega delovanja branja in možnost povratnih zvez med »bralnimi« področji omogoča raznolikost branj, tj. doživljanj in interpretacij.
- Elementi besedila, ki lahko pomembno sooblikujejo učinek besedila, so vsaj literarnost (jezikovna in slogovna sredstva), fikcijskost (prepričanje o fikcijskosti besedila), narativnost (struktu-

riranost besedila kot pripoved skozi akterje, dogodke, vzročno posledične zveze itn.) in vsebina (teme, motivi itn.).

- Branje literature je povezano z empatično zmožnostjo, socialnimi veščinami, teorijo uma in tudi posameznimi osebnostnimi značilnostmi bralcev.

Literatura

- ALTMAN, Ulrike, BOHRN, Isabel, LUBRICH, Oliver, MENNINGHAUS, Winfried, JACOBS, Arthur, 2014: Fact Vs Fiction: How Paratextual Information Shapes our Reading Processes. *SCAN* IX/1. 22-29.
- BUTLER, Judith, 1990: *Gender Trouble*. New York: Routledge.
- CHESNOKOVA, Anna, ZYNGIER, Sonia, VIANA, Vander, JANDRE, Juliana, RUMBESHT, Anna, RIBEIRO, Fernanda, 2017: Cross-Cultural Reader Response to Original and Translated Poetry. *Comparative Literature Studies* 54/4. 824-849.
- D'MELLO, Anila, GABRIELI, John, 2018: Cognitive Neuroscience of Dyslexia. *Language, Speech and Hearing Services in School* 49. 798-809.
- ECO, Umberto, 1999: *Šest sprehodov skozi pripovedne gozdove*. Ljubljana: Literarno-umetniško društvo Literatura.
- FRIEDERICI, Angela, 2012: The Cortical Language Circuit. *Trends in Cognitive Sciences* 16/5. 262-268.
- HARTUNG, Franziska, WILLEMS, Roel, 2020: Amount of Fiction Reading Correlates with Higher Connectivity Between Cortical Areas for Language and Mentalizing. <https://doi.org/10.1101/2020.06.08.139923> (dostop 4. 4. 2022)
- KEEN, Suzanne, 2006: Theory of Narrative Empath. *Narrative* 14/3. 207-236.
- KOOPMAN, Eva Maria, HAKEMULDER, Frank, 2015: Effects of Literature on Empathy and Self-Reflection: A Theoretical-Empirical Framework. *JLT* 9/1. 70-111.
- KOOPMAN, Eva Maria, 2016: Effects of »Literariness« on Emotions and on Empathy and Reflection After Reading. *Psychology of Aesthetics Creativity and the Arts* 10/1. 82-98.
- LANDI, Nicole, FROST, Stephen, MENC, Einar, SANDAK, Rebeca, PUGH, Kenneth, 2014: Neurobiological Bases of Reading Comprehension«. *Reading and Writing Quarterly* 29/2. 145-167.
- NOVAK, Boris A., 2010: Zgodovina rime in njena kriza v sodobni poeziji. *Primerjalna književnost* 33/3. 27-52.
- OATLEY, Keith, OLSON, David, 2010: Cues to the Imagination in Memoir, Science, and Fiction. *Review of General Psychology* 14/1. 56-64.
- PERENIČ, Urška, BON, Jurij, REPOVŠ, Grega, PILECKYTE, Indre, 2017: Branje poezije na papirju in zaslonu: medijske tehnologije in transformacije v percepciji. *Primerjalna književnost* 40/1. 113-132.
- PULVERMÜLLER, Friedman, SHYROV, Yury, HAUK, Olaf, 2009: Understanding in an Instant. *Brain and Language* 110/2. 81-94.
- SCHMIDT, Sigfried, 1989: *Die Selbstorganisation des Sozialsystems Literatur im 18. Jahrhundert*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- SIMOLA, Jaana, 2011: *Investigating Online Reading with Eye Tracking and EEG: The Influence of Text Format, Reading Task and Parafoveal Stimuli on Reading Process*. Helsinki: University of Helsinki.
- SWEET, Anne Polselli, SNOW, Catherine, 2003: *Rethinking Reading Comprehension (Solving Problems in the Teaching of Literacy)*. New York: The Guilford Press.
- WANDELL, Brian, LE, Rosemary, 2017: Diagnosing the Neural Circuit of Reading. *Neuron* 96/2. 298-311.